

**Музей історичних коштовностей України —
філіал Національного музею історії України**

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ УКРАЇНИ

**Тези доповідей
наукової конференції Музею історичних коштовностей України —
філіалу Національного музею історії України**

Січень 1993 р.

Київ, 1993

І. ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ

Клочко Л. С.

Скіфський жіночий одяг

1. Одяг - важливий елемент костюму, тому має такі ж риси. Тобто, поєднує в собі інформацію про стан матеріальної сфери суспільства та про його духовні цінності. Але одяг відноситься якраз до таких категорій, що формуються за вимогами практичного вжитку, хоча і знакові функції накладають певну "печать".

2. За образотворчими джерелами достовірно відомо про форми плечового та поясного одягу скіф'янок. Силует та особливості довгого розпашного вбрання відбитий на платівках з сценою "адорації": халат з перебільшено довгими рукавами. Візерунки на передплеччі показують місце їх пришивання. Це дає змогу визначити тип крою одягу: він сформований з двох полотнищ, перекинутих через плечі, зшитих на спині та з боків. Частина тканини з плеча спадала на руку до передпліччя. Під прямим кутом у цьому місці пришивали досить широкий рукав. У етнографії цей спосіб крою одержав назву "тунікоподібний". Він з'явився, коли технологія виробництва текстилю дозволяла одержувати тканини шириною до 30-35 см.

3. Халат з такою деталлю як перебільшено довгі рукава є відзнакою високого соціального стану власниці. Але тунікоподібний крій дуже простий і його широко застосовували і для створення одягу практичного, раціонального.

4. Так, знахідки у похованнях жінок - фрагменти текстилю з вовни, коноплі, льону та декоративні елементи - золоті платівки, що утворювали візерунки на місці пришивання рукавів, все це є джерелами для реконструкції форм одягу. За матеріалами, зафіксованими в кургані Товста Могила, вимальовується вбрання подібне

за кроєм до халату. Але є відмінності: реконструкція подає нерозпашне плаття-сорочку з рукавами, що сягали зап'ясть.

5. Розташування золотих оздоб у похованні в к.№5 біля с.Корніївка (Запорізька область) дозволяє відтворити вигляд розпашного вбрання - куртки, стан якої також утворений з двох полотнищ. Ця форма одягу, мабуть, поєднувалась з іншими: платтям, штанами, спідницею.

6. Образотворчі матеріали свідчать про застосування ще одного варіанту тунікоподібного крою для створення нерозпашного плаття-сорочки. На платівках - деталях сережок з к.Велика Знам'янка (Запорізька область) зображення скіф'янки в довгому платті, в основі стану якого одне полотнище, перекинута через плечі та дві боковини. Рукава ніби входять всередину крою: вони пришиті до центральної частини.

7. Цей варіант свідчить про певні технологічні досягнення у виробництві текстилю. Мабуть, з'явилися удосконалення ткацького верстату, які дозволили одержувати тканину 40-50 см. шириною.

8. Золотий декор, зафіксований в похованнях скіф'янок (к.Казення Могила, №4 біля с.Новоселка, к.17 біля с.Золота Балка, тощо), стає основним джерелом для відтворення вбрання-плаття з довгими рукавами, скроєного з одного полотнища та двох боковин.

9. Поясний одяг скіф'янок майже не відомий за пам'ятками образотворчого мистецтва. Єдине зображення - розпашна спідниця, надіта на жінку, образ якої вміщений на навершші з к.Олександропіль. Етнографічні матеріали свідчать, що така форма вбрання досить поширена саме в середовищі кочовиків. Це так звані "бельдемчі" у казахів, туркменів, киргизів.

10. Можна припустити, що у скіф'янок був поширений такий вид поясного одягу як шаровари. На це вказують етнографічні паралелі: потреби кочового способу життя вимагають і певних форм

вбрання.

11. Вивчення залишків текстилю, фіксація прикрас *in situ* дають змогу виявити основні риси плечового і поясного одягу. Подальші дослідження, можливо, дозволять поглибити наші знання про локальні особливості всіх типів, технологію ткацтва, символіку оздоб.

Щодо одного скифо-еллінського культу IV ст. до н. е.

У п'яти скифських похованнях (кургани Гайманова Могила, Діів, Денисова Могила, Риханівський, к. 8 біля с. Піщане на Харківщині) знайдені однотипні платівки із зображенням танцюючих менад. В руках у них тирси, голова чи нога цапа, кинджал. Всі поховання датуються, за А. Ю. Алексєєвим, у межах 330-300 рр. до н. е. Фігурки менад прикрашали парадні жіночі головні убори еліно-скифського типу (Ростовцев, Степанов, 1922).

Суттєвою є й така деталь, як статичність поз "танцюючих" менад, що свідчать про багаторазове копіювання первинних зразків (до того ж, менади з п'яти згаданих комплексів виконані трьома різними штампами), тобто їх виготовляли у великій кількості та спеціально для скифів. Це особливо помітно при порівнянні з більш еліністичними по складу та стилістичними особливостями зображеннями менад з Великої Близниці на Тамані, що відтворювали мабуть орфічні містерії (порів. Русяєва, 1978).

Ці головні убори належали, ймовірно, жрицям знатних скифських родів (за виключенням Денисової Могили, інші кургани відносились чи наближались до розряду царських). Найбільш цікавим є риханівське поховання, у складі інвентаря якого були три каблучки із щитками, два з яких зроблені з боспорських статерів із зображенням сатира, а на третьому - символи, що вміщувалися на монетах Філіппа II та Олександра Македонського (Алексєєв, 1992). Ці знахідки підтверджують саме діонісійську символіку менад і, можливо, вказують на джерело, з якого вона була запозичена.

Діоніс був одним з верховних божеств фракійців з найдавніших часів. Звідси він проникнув у Елладу, а потім, разом з македонськими завоюваннями, широко розповсюдився по всьому еліністичному світові. Розповсюдженню діонісійської символіки та елементів цього культу в Скифії сприяли тісні контакти скифів в V-IV ст. до н. е. з царством одристів, агафірсів, а втім і з Македонією (Алексєєв, 1992). Дінастичні шлюби скифської та фракійської знаті відомі з V ст. до н. е. (Геродот, IV, 80). Саме

жінки, які відігравали велику роль у цьому культі, могли бути його розповсюдницями у скифському середовищі. Особливо тісними скифо-фракійські зв'язки стають в останній третині IV ст. до н.е. (нагадаємо, що саме до цього часу відносяться поховання, в яких знайдені менади).

Слід також враховувати союзницькі відносини скифів з напівфракійською династією Спартокидів, що прийшла до влади у 30 роках V ст. до н.е. На монетах боспорських міст IV - першої половини III ст. ст. до н.е. постійно зображувався сатир у плющовому вінку.

Самі по собі атрибути "скифських менад" - кинджал, тирс, голова та нога цапа - цілком відповідають ритуалам скотарських народів, які не мали спільних коренів з елліністичними діонісіями (Бессонова, 1983, с.74-76). Подібні ритуали існували ще недавно у народностей Гіндукуша, які здебільше розмовляють індійськими мовами північно-західної групи. Одне з свят - "базоно" - провадили на початку весни, коли худоба страждає від нестачі кормів, а сутність його, як і у діонісіях - у мобілізації усіх життєвих сил. Голова вбитої кози правила за м'яч у ритуальній грі. Жінки били лозинами чоловіків, а потім 12 днів продовжувалися їхні вільні танці. В іншій місцевості під час дикого ритуального танку потрясали зброєю та підіймали догори відрізану голову кози (Йеттмар, 1986, с.273-275, 279). Щоправда, всі ці обряди поєднувалися з обрядами аграрної магії. Цілком можливо, що й у скифів були подібні святкування на честь весняного відродження землі, на які "наклалися" елементи ритуала елліністичних діонісіїв.

Ці скифські "діонісії", безперечно, значно відрізнялися від елліністичного культу, у якому Діоніс, насамперед - бог виноробства, організатор оргій, тісно пов'язаний з аграрною магією. Але ж скифські комплекси з менадами - типово коцівницькі, в тому числі і лісостепове рижанівське поховання. Вони могли бути пов'язані зі скотарськими обрядами або поховальним культом - у контексті містичних вірувань про народження до нового життя після смерті, що були притаманні всьому елліністичному світові.

До питання про взаємозв'язки скіфського та фракійського мистецтва

Проблема взаємозв'язків скіфського та фракійського мистецтва вже давно стала об'єктом вивчення скіфознавства (Г.І.Мелюкова, Н.П.Манцевич, Б.М.Мозолевський та ін.). Узагальнюючи висновки, що випливають з дискусії, слід констатувати факт встановлення двох різночасових інтенсивних культурних інфлюєнцій, що помітно вирізняються на тлі майже безперервних контактів скіфського світу та фракійства. Перший імпульс цієї взаємодії, звернений переважно на захід, коли на протязі VII-VI ст.ст. до н.е. скіфські племена динамічно поширювали свій вплив у Подністров'я та навіть в Задунайський регіон. Віддзеркаленням цього процесу є виявлення зразків скіфської скульптури на цих територіях, предметів озброєння та кінського обладунку, оздоблених у скіфському звіриному та синкретичному скіфо-фракійському стилі. Період, що припадає в цілому на V ст. до н.е., відбиває певну сбалансованість та деяке звуження взаємозв'язків між вказаними етно-культурними зонами. У IV ст. до н.е. спостерігається досить чітка хвиля впливу фракійського декоративно-прикладного мистецтва, що знайшло свій вираз в численних знахідках різноманітних оздоб (переважно до кінської вузди) в великих могилах Степової Скіфії, як от Хоминій, Чмиревій, Олександропольському кургані та в ін.

Знахідки останніх років дозволяють дещо уточнити уявлення про час початку цих взаємозв'язків. Ще в 1973 р. в одному з курганів Миколаївщини (Костянтинівський) була знайдена кам'яна стела, на якій зображено мотив кінноголового гаммованого знаку, інакше кажучи, свастикоподібної композиції (Тереножкін, 1978; Белозор, 1979). Ця унікальна для Причорномор'я передскіфського та й скіфського часу композиція знайшла проте близькі й численні аналогії у світі карасук-протоскіфського мистецтва Центральної Азії, що й дозволило припуститися гіпотези про вирішальний внесок цих племен у формування монументального мистецтва Північного

Причорномор'я перехідного часу від кіммерійської до скіфської доби. В подальшому мотив на взірець свастикоподібної кінноголової композиції майже повністю відсутній серед розмаїтих витворів скіфського мистецтва. Зате в досить близькій композиційній формі він широко побутує в срібних оздобах кінської вуздечки на території Фракії. Між тим до останнього часу точних відповістей композиції з Костянтинівської стели не знаходилось, що навертало на думку про можливість випадкового збігу та конвергентність виникнення паралельних художніх ліній у протоскіфському та фракійському мистецьких осередках.

Знахідки 1990 р. в Братолюбівському кургані (А.І.Кубишев та М.В.Ковальов) змушують розглядати ці співпадання у новому світлі. Кінноголова свастикова композиція на чаші з цієї могили є повною й беззастережною аналогією зображенню на Костянтинівській стелі, співпадаючи навіть в деяких деталях декору і відрізняючись лише ступенем майстерності та різновидом жанрового втілення (різьб'ярство на камені та виріб торевтики). Увесь контекст археологічного комплексу з Братолюбівського кургану свідчить про значний вплив фракійської культурної традиції. В цьому відношенні щойно відкрита пам'ятка добре влягається в ряд скіфських археологічних комплексів з виразним фракійським художнім забарвленням, про які вже згадувалося вище. Проте, зважаючи на ту обставину, що автори розкопок схильні датувати її V-им ст. до н.е., є певні підстави твердити про деяке звуження термінального розриву між традицією зображення розглядувані композиції на зорі скіфського мистецтва та побутуванням аналогічного мотиву в фракійській декоративно-прикладній творчості IV ст. до н.е. Повна подібність костянтинівського та братолюбівського творів, на наш погляд, вказує на безперечний вплив протоскіфського мистецтва у архаїчний час на художню творчість Західного Причорномор'я та дивовижну живучість цього традиційного мотиву саме у фракійському середовищі.

Схжет з кентавром на фракійській збруї з кургану Огуз

В комплексі оздоб кінської збруї з кургану Огуз є декілька наборів срібних прикрас фракійського типу. Серед останніх привертає увагу один, до складу якого входить пара срібних нащічників з зображенням трьох фігур (зберігається в Ермітажі в Санкт-Петербурзі). Вперше ці нащічники були опубліковані О.А.Спициним (1906 р.); він описав їх як велику бляху з зображенням молодой жінки, немовля та "кентаврихи", що стоїть на задніх ногах. Пізніше цю знахідку згадувала К.Малкіна (1928 р.) як бляху з фігурами, серед яких є кінь. Збереженість цих блях із самого початку була поганою - фактично зберіглася одна, друга була знайдена в дрібних уламках, з часом ще частина фрагментів була втрачена внаслідок корозії срібла. І вже в цьому вигляді її використовує М.І.Артамонов (1961 р.), пояснюючи зображення трьох антропоморфних фігур як культову сцену. В спеціальній роботі А.П.Манцевич (1980 р.), яка вперше трактує ці пластини як нащічники, дає їх графічну реконструкцію, але, в силу значної зруйнованості їх на той час, бачить сцену з зображенням двох жінок і немовлям посередині на одному та трьох жінок на другому.

Опрацьовуючи матеріали кургану Огуз, в фотоархіві ІІМК РАН ми натрапили на фотонегатив, що був, ймовірно, одним з перших зніmkів цієї речі. Таким чином, йдеться про бляху з профільним зображенням двох фігур - жінки та кентавра (кентавресси?), які підтримують руками дитину, зображену в фас із піднятою правою рукою.

Образ кентавра часто привертав увагу грецьких митців. Найдавніші зображення кентаврів знайдені на геїмі мікенської доби з аргосського храму Гери та критській намистині-печатці. Відомі численні скульптурні зображення кентаврів - на південних методах Парфенона, західному фронтоні храму Зевса в Олімпії, західному фризі Гефестейона в Афінах, на фризі храму Аполлона в Бассах в Аркадії; статуї "Боргезський кентавр", що зберігається в Луврі, "Старий кентавр" та "Молодий кентавр" від скульптури Аристей та Папій, що зберігається в Капітолійському музеї в

Римі, описана Калістратом статуя кентавра. В творчості художників вони присутні з давнини і до наших часів - Павсаній згадує картину Зевксиса "Сімейство кентаврів", Філострат Старший описував картини "Жінки-кентавриди" та "Виховання Ахіллеса"; зверталися до цього образу С.Боттічелі, Б.ді Джованні, Мікеланджело, П.ді Козімо, Я.Бассано, Ш.Лібрен, П.Віронезе, Б.Шпрангер, Г.Рені, П.П.Рубенс, А.Беклін, О.Роден, Л.Корінт, П.Пікассо та ін. Образи кентаврів можна знайти в Софокла, Евріпіда, Овідія, Гомера, Філострата, Павсанія. Відомо використання його в вазопи-су та торевиці (на золотій амфорі з Панагюрішта та срібному глеку з Рогозена, доречі обидві посудини знайдені на території давньої Фракії).

Найбільш розповсюдженими сюжетами є сцени кентавромахії (боротьба кентаврів з лапіфами) та відомий міф про Несса та Деяніру. Особливе місце в мистецтві посідає образ Хірона, якого Гомер називає "найсправедливішим з усіх кентаврів", а Піндар - "приятелем людей".

Серед зображень домінують кентаври, але відомі й кентаврес-си. Всі вони мають досить виразні та підкреслені статтеві ознаки. Що ж до Огузької пластини, то ми знов повертаємось до О.А.Спицина, оскільки саме він вперше говорить про "кентавриху", визначаючи її стать завдяки позначеним на зображенні грудям. Дотримуючись цієї версії, ми можемо лише констатувати, що на пластині зображені кентавреса, немовля та жінка, ніяк не інтерпретуючи цю сцену, оскільки літературне тлумачення її нам невідомо.

Але згодитися з цим важко. При більш уважному розгляданні та порівнянні двох профільних фігур стає очевидним, що у жіночої фігури, незважаючи на наявність одягу, груди виражені більш чітко та об'ємно. Що ж до фігури кентавра, тут доречно згадати, що на всіх живописних та скульптурних зображеннях кентаврів чітко виділен сосок; визначення ж інших статтевих ознак лишається проблематичним.

Зважаючи на все викладене та керуючись принципом бінарних опозицій, ми схильні вбачати на Огузькому нащичнику зображення кентавра та жінки, що тримають на руках дитину. Тут слід знов повернутися до образу наймудрішого з кентаврів - Хірона, який

був вихователем багатьох героїв - Нестора, Ахіллеса, Ясона, Тесея, Діоскурів та інших. Найбільш відомі зображення Хірона з Ахіллом - в Помпейських картинах, на Туринському та Капітолійському мармурових барельєфах; цієї ж темі були присвячені Немейські Піндара та похвальна промова Ахіллесу ритора Лібанія. Аполлоній Родоський в "Аргонавтиці" згадує, що при від'їзді аргонавтів маленький Ахілл знаходився в руках Хірона та його дружини. Дружиною Хірона вважалася дочка Аполлона німфа Харікло. В образотворчому мистецтві німфи зображувалися у вигляді молодих жінок.

Отже, за нашою версією на нащичнику з Огузу зображено кентавра Хірона зі своєю дружиною Харіклою, що тримають на руках малого Ахілла під час відправлення в подорож аргонавтів, серед яких був батько Ахілла - Пелей. Впевненості, що наше припущення слушне, дають нам зображення сцен з життя Ахіллесу на парадній зброї з хронологічно близьких до Огузу царських курганів з одного боку, та широке розповсюдження культу Ахілла-Понтарха в Північному Причорномор'ї з другого.

Основні принципи грецьких торевтів у зображенні скіфів

Як правило, грецьки торевти у своїх творах, призначених для скіфських вождів, намагались виразити характерний для всього мистецтва еллінів естетичний принцип з його основними канонами - тектонікою, синтезом, ритмом та пропорційністю. Всі вироби, на яких зображені скіфи привертають увагу своєю технічною і художньою досконалістю, новими акцентами у створенні образу "варвара", зв'язком сюжетної сцени з головними законами побудови цілого. Це яскраво простежується на багатофігурних композиціях (наприклад, сцена битви на гребені з Солохи), де одна з фігур надає стійкості всій групі - вершник ніби врівноважує двох піших воїнів. Водночас вони не можуть відійти від значних для грецького мистецтва значних інтервалів між елементами композиції (вороньський келих і чаша з Куль-Оби), які надавали художнім образам більшої виразності, бо були спрямовані на розкриття їх духовного життя, інколи через протиставлення одного персонажа іншому.

Майже всім творам торевтики цього типу властивий синтез образотворчих і декоративних елементів. Предмети з зображенням кочовиків найчастіше супроводжуються традиційними грецькими візерунками у вигляді різноманітних ов, плетінок, рідше площі та гілок аканфа, хоч майстрам був добре відомий і суто скіфський декор, яким вони прикрашали одяг воїнів. В такій же мірі митці прагнули дотримуватись пропорцій в зображенні фігур скіфів, разом з тим надаючи їм складних ракурсів з реальним відтворенням сюжету.

Один з основних принципів грецьких торевтів полягає також в ретельній передачі етнографічної характеристики кочового народу і ідеалізації образу його життя, їх твори - до деякої міри своєрідна ілюстрація до відомої, особливо у IV ст. до н. е., "Загальної історії" Ефора, який вважав скіфів справедливими, благочестивими, не обізнаними з ненавистю, страхом, заздрістю і іншими людськими пороками. Однак найвиразніша і, напевно, об'єктив-

но-реальна характеристика скіфів представлена в "Історії" Геродота. Згідно з цим істориком, постає образ жорстокого варвара, який, "вбивши першого ворога, п'є його кров", приносить царю голови всіх вбитих людей, здирає з голови шкіру (IV,64); скіфи виготовляють чаші для пиття з людських черепів (IV,65); клятви заключають, змішуючи вино зі своєю кров'ю (IV,70); "вони знімають з людей всю шкіру цілком і, розтягнувши її на палках, возять на конях" (IV,64); жорстоко розправляються царські слуги навіть з віщунами, не залишаючи в живих і їх синів (IV,69) і т.п.

Проте в жодному творі грецької торетики немає відображення подібних сцен з життя скіфів, хоч їх значна кількість пов'язана з їхнім побутом: приборкування коней (срібна ваза з Чортотлика), доїння вівці (пектораль з Товстої Могили), полювання на диких звірів і фантастичних чудовиськ (чаша з Солохи), кінних скіфів (гривня з Куль-Оби) та інші. Навіть сцени з зображенням бою або його наслідків не здаються надто жорстокими (горит і гребінь з Солохи, ритон з Карагодеуашху). Разом з ідеалізацією життя кочовиків привертає увагу наділення їх гуманністю на протигагу світу тварин (сцени лікування на чаші з Куль-Оби), почуття власної гідності і мудрості, досконалості і внутрішньої сили (чаши з Куль-Оби і Гайманової Могили).

В цілому, грецькими, перш за все боспорськими ювелірами в IV ст. до н.е. було створено типовий образ скіфського кочовика з незначною різницею в передачі костюму, озброєння, зачіски, різних занять, які підкреслювали і соціальну нерівність персонажів. Лише на пекторалі з Товстої Могили, як показує ряд даних, зображено образи, можливо, портретизовані, боспорського і скіфського царів. Тенденція ідеалізувати звичаї і нрави скіфів на художніх виробах, які нерідко призначались для спеціальних дипломатичних дарунків їх вождям, мала сприяти більш гуманному розвитку життя войовничих номадів.

Свійські тварини на золотих виробх із скіфських поховань

При вивченні стада степових скіфів важливу роль грає реконструкція екстер'єру тварин. Вперше зовнішній вигляд свійських тварин був характеризований В. І. Цалкіним за матеріалами Кам'янського городища. Автор, аналізуючи кісткові залишки, помітив ряд особливостей порід великої рогатої худоби. За морфологічними ознаками бики та корови мешканців Кам'янського городища належали до невисокої породи, відрізнялися масивністю скелету та кінцівок, що пояснюється транспортним використанням биків (Цалкин, 1960).

Інформація, що одержує палеозоолог, аналізуючи кістки тварин з поселень, добре доповнюється сюжетами на предметах торевтики, які відзначаються реалізмом та деталізацією елементів зображення. Так, у верхньому ярусі пекторалі з Товстої Могили зображена корова з телям у віці до одного місяця. Фрагмент лівої сторони верхнього ярусу представляє корову з телям у віці двох-трьох місяців. Судячи по вигляду теляти, воно зростало, одержуючи достатню кількість молока. На всіх зображеннях відсутнє вим'я, що свідчить не про молочний, а про м'ясний напрямок розвитку селекції. Таким чином, велика рогата худоба, що зображена на пекторалі з Товстої Могили, теж мала набір ознак, який свідчить про м'ясо-робочий напрямок розвитку продуктивності.

Один з найпопулярніших персонажів на виробх з золота та срібла - кінь. На пекторалі з Товстої Могили зображена кобила "сухої конституції" з жеребчиком у віці до одного місяця. Більш того, зустрічаються зображення деяких скотарських виробничих дій. Мається на увазі сцена приручення скіфських коней на амфорі з Чортomla, детально розібрана О. В. Симоненком.

Екстер'єр овець реконструюється за зображенням на пекторалі з Товстої Могили та обивці ритону з Гайманової Могили. Головні риси зовнішнього вигляду тварин: руно покращеної якості, однорідність вовни. За зоологічною класифікацією вівці, що тут зображені, відносяться до групи довготонкохвос-

тих з довгими сухими головами. За господарчою класифікацією, вони наближаються до цигайської породи напівтонкорунної групи овець. Головний господарський напрямок у використанні овець - молочний. Доїнням займалися в основному чоловіки. Так, на Пекторалі з Товстої Могили зображений молдавський спосіб доїння, яким займається юнак.

Вірним помічником пастухам та мисливцям завжди була собака. За визначенням В.І.Бібікової, на одній з чаш з Солохи зображені "примітивні борзі", які приймають участь у полюванні.

Зображення кіз досить часто зустрічаються на виробах скіфської торевтики. Переважають зображення дорослих тварин. Головні ознаки екстер'єру визначають м'ясний напрямок козородоведення у степових скіфів. Різниця зображення шерсті у кіз на пекторалі з Товстої Могили і на пекторалі з Великої Близниці дозволяє висказати припущення, що у першому випадку зображені пухові кози, а у другому - вовняні. Крім того, розвивався і молочний напрямок.

Таким чином, предмети з дорогоцінних металів являються джерелом у вивченні не тільки релігії та світогляду скіфів, не тільки поширюють наші знання про тваринний світ того часу, але й можуть бути чудовим джерелом для вивчення господарської діяльності їх власників.

Золотий римський медальйон із с.Верхівні

1. У 1976 р. Музей Історичних коштовностей УРСР придбав у мешканця Київської обл. фрагмент золотого римського медальйона, що був знайдений, за його словами, у с.Верхівні Житомирської обл. під час просапки города. Без своєї відтятої частини, що становила приблизно третину цілого екземпляра, медальйон при діаметрі 55 мм важив 68 г. Отже, непошкоджений екземпляр мав би важити близько 90 г.
2. У нумізматиці медальйонами прийнято називати монети, що виконували меморіально-донативні функції і за своєю вагою нормою перевищували, іноді набагато, звичайні грошові одиниці. У Римській імперії золоті медальйони відомі з часів Августа. Вони випускались з нагоди тих чи інших знаменних подій і призначались для дарунків як знаки імператорського благовоління. Почасти їх роздавали вищим військовим і цивільним сановникам, але найкрупніші призначались для умилоствлення вождів варварських племен, що підступали до кордонів імперії.
3. Медальйони не втрачали зв'язку з грошовим обігом і своєю вагою завжди орієнтувалися на певну кількість одиниць ходячої монети, - до початку IV ст. - ауреуса, пізніше - соліда, що від 312 р. важив 4,55 г. Отже за підрахунками цілий екземпляр медальйона, що важив близько 90 г, мав би дорівнювати 19-20 солідам.
4. На лицевому боці медальйона зображено погруддя імператора. З кругової легенди випливає, що його було випущено від імені "Констанцій". У восьми томному каталозі монет Римської імперії А.Коена екземпляр, ідентичний знайденому, відсутній, це дає підстави стверджувати, що досі цей випуск був невідомий нумізматиці і, отже, йдеться про унікал.

5. Історія Західної Римської імперії знає чотирьох правителів з ім'ям "Констанцій". В історичній довідці, наведеній Коеном, зазначено, що титул "Август", присутній на медальйоні, з-поміж чотирьох Констанційів міг належати лише Констанцію II (337-361 рр.) і Констанцію III (421 р.). Водночас відсутність на медальйоні знаків монетних дворів COM. COMOB. RV, що з'являються пізніше правління Констанція II, дозволяє однозначно стверджувати, що його було випущено за часів Констанція II у проміжку від 337 до 361 р., коли той носив титул "Август".
6. На зворотньому боці медальйона зображено сцену триумфу: імператор-переможець у військовому обладунку тягне за волосся полоненого варвара із зв'язаними за спиною руками. Амміан Марцеллін, описуючи правління Констанція II, розповідає про запеклу війну, яку вело у 357-358 рр. римське військо під проводом імператора проти племен сарматської спільності у середній течії Дунаю. Восени 358 р. сармати зазнали нищивної поразки, і з приводу цих подій Констанцій II, за свідченням історика, поставив триумфальну арку в Паннонії з переліком своїх звитяг і виголосив промову, в якій вихваляє перемогу римського війська і свою власну роль в ній. За цю перемогу імператор вдруге отримав титул Сарматського. Очевидно, такі події мали бути відзначені випуском великої пам'ятної монети-медальйона. Отже, можна стверджувати, що медальйон із с.Верхівні виготовлено взимку 358-359 рр.
7. Визначення цього випуску, як "сарматського", незаперечно впливає з аналізу зображення бранця на зворотньому боці медальйона. Варвар з довгим волоссям і бородою вдягнений у довгі штани, довгу підперезану поясом сорочку-каптан з трикутними розрізами і взутий у м'які короткі чоботи з тасьмою. Такий одяг можна побачити на багатьох предметах скіфської доби. Отже, бранця можна прийняти за скіфа, проте на середину IV ст. скіфи, як етнос, уже зійшли з історичної арени. Одяг на кшталт скіфського носили і інші пле-

мена, що межували у II-IV ст. з територією Римської імперії. Дослідники стверджують, що сарматський одяг схожий на скіфський. Римська зображувальна і літературна традиція не розрізняла сарматів і скіфів. Так Овідій, в творах якого згадуються "широкі штани", "просторі штани", узагальнено іменує вдягнене у такі штани населення "скіфами", розуміючи під ними сарматів, гетів і бессів. Загалом "довгі штани", "сарматські штани", в які вдягнений варвар на медальйоні, стали в античній літературі мовби символом сарматів.

8. Більшість знахідок крупних медальйонів було зроблено в Угорщині і Румунії, себто на тих територіях, звідки на східну частину Римської імперії напірали варварські племена. Угорський вчений Д.Ласло вважає золоті медальйони з найбагатіших скарбів на території Польщі, Угорщини і Румунії дарунками, що їх отримували, як символи влади, варварські володарі від римських імператорів. На сусідній території і, зокрема, в Україні, золоті медальйони потрапляли, найімовірніше, в результаті торговельних зносин.
9. На сьогодні, крім даної, відомі 6 знахідок золотих медальйонів на території України. За своєю номінальною вагою - близько 90 г, даний екземпляр є найбільшим з-поміж усіх знайдених. Присутність медальйона на території України - важливе свідцтво про зв'язки східно-слов'янських земель з порубіжними Риму варварськими племенами у IV ст. н.е.

Давньоруські скарби в зібранні Чернігівського музею

У ЧІМ зберігаються 6 речових скарбів часів Київської Русі. чх знайшли наприкінці XIX - початку XX століть.

Ці матеріали вважались втраченими під час Великої Вітчизняної війни. Проте, ретельне вивчення музейних колекцій, дозволило з'ясувати, що більшість речового матеріала скарбів зберіглась. чх виявили серед безпаспортизованих речей завдяки старим публікаціям та архівним матеріалам.

Серед них слід відмітити:

1. З городища Княжна Гора на Черкащині походять 5 скарбів, знайдених під час розкопок М.Ф.Біляшевського у 1891-1892 рр. чх опублікував автор розкопок у кількох виданнях. До ЧІМ скарби попали у складі колекції В.В.Тарновського. Скарби зберіглися майже повністю. До їх складу входять грошові гривни, різноманітні прикраси із золота та срібла (нашийні гривни, колти, персні, намисто, сережки, тощо) та вироби з бронзи (венкалпюн, ніжка чаши та інше).

Всі скарби датуються кінцем XII - початком XIII ст.

2. Скарб із Спаського собору у Чернігові, знайдений під час розкопок М.Е.Макаренко у 1923 р. Знахідку опублікував автор. Час передачі знахідок до музею невідомий. З його складу зберіглось лише 2 срібних колта.

Скарб датується кінцем XII - початком XIII ст.

3. Біля с.Гушин на Чернігівщині у 30-х рр. знайшли скарб. Даних про його склад немає. Завдяки фотографії частини скарба, вміщеної у відомій книзі Г.Ф.Корзухіної (1954 р.) пощастило виявити 6 срібних сережок, срібні намистини та перстень.

Ці матеріали датуються X ст.

Греко-скіфський сюжет на керамічних плитках із древнього Галича

До унікальних художніх виробів середньовічного мистецтва належать декоровані плитки з Галича (Пастернак, 1944; Старчук, 1945; Гончаров, 1955; Каргер, 1960; Тимошук, 1969; Малевская, Раппопорт, 1978). Переважна більшість зображень цих плиток залишається до теперешнього часу нерозшифрованими. Серед зображень бестіарія та деяких флоральних мотивів, що мають місце на плитках з Галича, увагу пригортає "фантастична людина з двома риб'ячими хвостами" (Малевская, Раппопорт, 1978, с. 89).

Людська постать приведена до Ж-подібної форми, і, разом з тим, вписана до подвійного кола, елементу, котрий в багатьох традиціях - дзеркало, чаша, шаманський бубн - означає всесвіт (Іванов, 1956, с. 116, 168). Круговий мотив, геометризуючий цілому усю композицію плитки, багаторазово повторено у напівколах складок одягу біля талії та стегон людини, в абрисах форми двох частин хвоста, що симетрично з двох сторін притримуються руками людини, а також, у колоподібних контурах рослинних орнаментів, що оплітають постать. Обличчя дано у три чверті розгортку. В сигмент, утворений відходячими одне від одного полуколами хвоста, вписано трилисник. Трилисником, також, закінчується гілка, що оплітає постать людини. Трилисник із вигнутим боковим листям та скороченим трикутним центральним, розміщено в кутах плитки за межами колової композиції.

М. В. Малевською та П. О. Раппопортом таке зображення зафіксовано на 21 фрагменті та 7 цілих примірниках плиток у колекціях ДЕ та ІІМК РАН. Вони віднесли таке зображення "ближче до романських оригіналів" (1978, с. 96, табл. II). Проте, близьку композиційну подібність до галицької плитки виявляють композиції напівантропоморфних істот з кола скіфських божеств.

Порівняння з одного боку з зображенням скіфської змієної богині, що відомі по ряду фігур Таманського саркофагу

1868 р. та знахідок із станиці Єлизаветинської, с.Бутори, Великої Близниці, склепу N 1012 некрополя Херсонеса, а з другого - із зображеннями Володарки звірів, що мають місце на пластинці Олександропільського кургану, дзеркалі та ритоні з Келермеського кургану N 1, пластини з Олінфу дають підстави вважати зображення на плитці з Галича утвореними від греко-скіфських взірців, де в першу чергу слід назвати змієногоу богиню.

Один з найбільш складних у скіфській релігії образ змієногої богині пов'язувався із легендою про походження скіфів де фігурувала "напівдіва-напівзім'я" Єхидна з двома зміями замість ніг. У іконографічному плані вона має ту особливість, що досить часто її звірині та рослинні риси надавалися крім неї самої різним фантастичним істотам, які зовсім не мали тієї природи, що поєднувала в собі скіфська богиня, проте сам іконографічний варіант цікавого для нас зображення затвердився саме за нею та існував з перших століть н.е. у мистецтві Північного Причорномор'я (Бессонова, 1983, с.93).

Основним значенням даного образу було поєднання якостей демона смерті та генія родючості: образ мав передавати тісний зв'язок напіврослинних, напівзооморфних істот поховального культу духів-охоронців, зв'язаних з світом предків з світом духів-постачальників в той же самий час. Паредром жіночого змієногого божества було чоловіче божество-демон природи, що сходить до образу Володаря звірів, відомого з античних часів.

Зображення "фантастичної людини з двома риб'ячими хвостами" - змієногої богині - Володарки (Володаря) звірів є реліктовим сюжетом греко-скіфського мистецтва та свідчить про стійкість даного знаку-образу у слов'яно-давньоруській традиції. Зображення цього божества в інтер'єрі давнього Галича є одним з проявів цього явища.

Деякі проблеми вивчення творчості київських ювелірів XIX ст.

У вивченні історії розвитку ювелірного виробництва в Києві найкраще висвітлені періоди розвитку золотарства.

Один з них охоплює XI-XII ст. Він характеризується формуванням основних традицій київської ювелірної школи.

Основна риса другого періоду (XVII-XVIII ст.) - розповсюдження стилю барокко створення оригінальних творів - зразків українського барокко.

Проблема творчості київських майстрів золотарів та сріблярів XIX ст. не знайшла повного висвітлення у вітчизняній історичній та мистецтвознавчій літературі. Ніяких згадок про ювелірне мистецтво нема в загальних працях по історії мистецтва України.

Це можна пояснити рядом причин: по-перше: раніше вважалося що XIX ст. - час деградації та занепаду ювелірного мистецтва. По-друге малочисленістю першокласних виробів що збереглися до наших днів.

XIX ст. в історії ювелірного мистецтва Києва - це складний період відмічений з одного боку руйнацією стильової єдності пошуками нових способів художньої виразності, з іншого - підсиленням конкуренції та впливу російських та західноєвропейських майстрів, чия прикраси у великій кількості привозились у місто і охоче розкуповувались місцевими жителями.

В останній чверті XIX ст. в Києві ліквідований сріблярський цех, крім того з'явилися численні майстерні, на базі яких у майбутньому виникли ювелірні підприємства артілі.

Вироби київських майстрів зберігаються в зібраннях Музею історичних коштовностей України, Державному історико-культурному заповіднику Києво-Печерська лавра. Більшість з них вважаються творами невідомих майстрів, хоча вони позначені іменними клейнами. Тому першочерговим завданням музейних працівників є атрибуція "анонімних" робіт, вивчення характерних особливостей творчості окремих майстрів: художньо-стильово-

вий аналіз конкретних творів.

У дослідженні даної теми важливо застосовувати комплексний підхід, який має поєднувати вивчення музейних колекцій та архівів, що є джерелом свідцтв про київських майстрів XIX ст.

Інформація про ювелірів першої половини XIX ст. зберігається в архіві м. Києва. Фонд 337 - Київський сріблярський цех подає данні про майстрів, підмайстрів та учнів. Матеріали 1811-1886 рр. дозволяють спостерігати зростання кількості майстрів, їх соціальний та національний склад. Цінні свідчення містяться у контрактах майстрів з замовниками. На багатьох документах є іменні печатки майстрів, які дозволяють в подальшому зробити розшифровку клейм, вибитих на ювелірних виробках.

Документи фонду 339 Київської ремісничої управи (1873-1904 рр.) - подають інформацію про майстрів та підмайстрів, які наймались на роботу до власників ювелірних майстерень. Вони містять також дані про умови найму, розміри, платні результати іспитів на звання майстра.

У фонді 332 цех Київської управи ремісничих цехів (1881-1886 рр.) - можна побачити атестати майстрів і підмайстрів, записи про свідчення міщан в ремісничі цехи.

З появою в Києві фабрик та заводів, була поширена спеціальна звітність про: характер продукції, призначеної до випуску; способи її реалізації, кількість робітників, стан техніки (Державний архів Київської області, фонд 804 280).

В фондах Центрального Державного архіву (N442 574) зібрані щорічні статистичні данні про ювелірні майстерні. Вказані кількість робітників, учнів, описані санітарні умови виробничих приміщень.

Отже архівні джерела подають найбільш повне уявлення про стан розвитку ювелірної справи в Києві, дозволяють відтворити картину творчості багатьох ювелірів. Маючи документи про час діяльності кожного майстра, опис його замовлень, можна встановити авторство творів, які зберігаються в музеях, виявити притаманні кожному ювеліру стилістичні та технічні прийоми.

Клейма на предметах колекції іудаїки із зібрання Музею історичних коштовностей України

1. Музей історичних коштовностей України хоч існує вже майже 30 років, але ще не всі колекції з його збірки можна вважати вивченими. До таких відноситься так звана "Іудаїка".

2. Ця колекція складається з предметів, які пов'язані з євреями, їх обрядами, традиціями, релігією, побутом. Зібрання нараховує близько 400 зразків декоративно-прикладного мистецтва. Це в основному срібні речі, що були вилучені з синагог Житомира, Одеси, Києва, Міджибожа, Кам'янця в 20-30 роках. Частина збірки - експонати Одеського єврейського музею, який перестав існувати в 30-х роках.

3. Отже "Іудаїка" містить дві категорії предметів: ритуальні та світські, виконані відомими майстрами євреями. В 60-ті роки, коли колекція надійшла до музею, виявились відсутніми важливі чинники наукової обробки, опис предметів зроблено поверхово, не збереглись свідоцтва про їх попереднє знаходження, використання, належність окремим особам (тобто, легенда).

4. Велику увагу науковці приділили клеймам. За ними вдалося виявити деякі регіони виробництва, а також конкретних ремісників, які спеціалізувались на виконанні творів "Іудаїки".

5. Можна з впевністю заявити, що у другій половині XIX ст. основним центром виготовлення речей був Житомир. Його майстри віртуозно володіли техніками чеканки, гравірування, нерідко чорні та скані.

6. Виділяються також групи предметів з Одеси, Києва. Значна частина походить з Польщі, Німеччини, Галичини. Всі вони мають свої характерні риси, особливості, що притаманні ювелірам певно-

го центру.

7. На жаль, багато речей з колекції не мають клейм. Щоб датувати їх, визначити місце виробництва, необхідно залучати архівні матеріали. Особливо, це стосується творів, які пов'язують з Західною Європою. Важливим джерелом є також дарчі написи: вони відзначаються, як правило, точною датою, крім того, дають можливість встановити конкретні місця поширення виробів.

8. Отже, робота по вивченню "Іудаїки" триває. Застосування методів різних наук (історичних дисциплін, мистецтвознавства) вже "відкрили" значну їх частину, але не вичерпали до кінця інформаційний потенціал, що несе кожний предмет про явища в історії культури, пов'язані з єврейським народом.

Корони Тори у зібранні Музею Історичних коштовностей України

1. В колекцію "Іудаїка XVIII-поч. XX ст." у зібранні МІКУ включаються 400 предметів. Серед них чільне місце займає група корон Тори, яка складається з 38 екземплярів. За своїм обсягом вона унікальна. Більша частина з них вилучена з синагог на території сучасної України в 20-30 роки.

2. Корона - одна з головних прикрас Тори. Традиція оздоблення виникла, мабуть, в епоху середньовіччя.

3. Група корон, яка входить до колекції МІКУ, складається з виробів XVIII-поч. XX ст., виконаних на території України, Австро-Угорщини (Галичина), Польщі, Росії.

4. До найбільш ранніх у зібранні МІКУ належать корони Тори, що походять з майстерень Галичини (XVIII ст.).

Вони мають невеличкі розміри, одно-двоярусні, на верхівці - прикраси у вигляді бутонів, шишок, ваз.

5. Іншу групу складають корони Тори, виконані в Польщі в II пол. XVIII - першій пол. XIX ст. Це масивні предмети, з широким нижнім поясом, з великою кількістю символічних образів.

6. Корони XVIII - першої пол. XIX ст. зроблені на території Галичини та Польщі пізніше стали зразками для майстрів Житомира, Києва, Одеси (корони в стилі необарокко).

7. В колекції виділяється найбільша корона Тори (h-650 мм) з усіх що відомі зараз.

Вона виконана двома невідомими житомирськими майстрами, які поставили на ній свої іменні клейма.

8. Звертає на себе увагу срібна позолочена корона роботи

невідомого московського майстра, тавро якого можна побачити на виробах в техніці чорні в першій пол. XIX ст. Це взірць російського мистецтва. Аналогії їй не виявлені.

9. Особливе місце займає корона Тори, що відноситься до реліквій. Вона належала синагозі у Меджибожі.

З цього міста почав поширюватись хасизм.

До недавнього часу, коли наша колекція була закритою для спеціалістів, корони подібного типу визначали узагальнено: як роботи східноєвропейських майстрів.

10. Збірка корон Тори в МІКУ є унікальною. Вона, мабуть, є найбільшою на території Східноєвропейської єврейської діаспори.

**Панагіар XVII ст. київського майстра Федіра
з колекції Києво-Печерського заповідника**

У збірці золотарських виробів КПДІКЗ зберігається срібний з позолотою панагіар, зроблений на замовлення архімандрита Лаври Йосипа Тризни у 1665 році майстром Федором (Інв. N 9922).

Панагіар складається з двох бляшок восьмикутної форми, що мають опуклі середники і скріплені шарнірами з замочком. Обидві сторони бляшок вкриті гравірованими зображеннями та рослинним орнаментом. До традиційних зображень можна віднести Богоматір Знаміння, Старозавітну Трійцю та Розп'яття. А на чільному боці лівої ступки панагіару гравіровано Успенський собор Києво-Печерської Лаври, який якби виростає на стовбурі дерева і оперезаний гнучким гіллям з великими квітами. В чашечках квітів розміщено постаті ігуменів Печерського монастиря: Феодосія Нікона, Варлаама Іоана Пімена та засновника Лаври Антонія. Цей сюжет є реплікою загальновідомої в західноєвропейському мистецтві композиції "Древо Ісееове" і набуває широкого розповсюдження в мистецтві України XVII-XVIII ст.

Успенський собор неодноразово відтворювався в пам'ятках українського образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва XVII ст. Особливо часто ми бачимо його на гравюрах лаврських стародруків. Зображення Успенського собору на панагіарі близьке до його вигляду на гравюрі Іллі до "Патерика Печерського" видання 1661 року. Федір вперше відобразив дійсний вигляд споруди після перебудови початку століття. Загалом Федір безперечно майстер нового часу. Використавши стару форму він наповнив її новим змістом. Це відчувається і в малюнку зображень, де видно потяг до передачі простору та руху, в перенесенні дії в реальне історичне середовище, в бароковому орнаменті на стулках панагіару. Штрих малюнка неглибокий м'який з застосуванням дрібної штриховки на контурах та згинах. Все це сближує Федіра з колом майстрів-гравірувальників, які працювали у Лаврській друкарні і були провідниками барокових ідей.

Підпис золотаря нам відомий тільки ще на одній ювелірній

роботі - на оправі 1670 року до Євангелія київського друку з ДМУОМ. Але в колекції Заповідника є зvezдиця з дарчим написом Федіра Гутовича злотника, який у 1667 році надав її Братському монастирю. Можливо йдеться про одну і ту ж особу.

Панагіар 1655 року - це видатна пам'ятка українського золотарства XVII століття приклад нового етапу у розвитку декоративно-прикладного мистецтва, який був обумовлений впливом загальноєвропейського стилю барокко, але базувався на глибоких коренях православної культури та національній народній традиції.

II. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Скорий С. А.

Хронологія кімерійських поховань Українського лісостепу (в контексті передскіфських старожитностей на півдні Східної Європи)

1. В останній час в археології передскіфської пори помітна тенденція вважати пам'ятки Новочеркаської групи (яку я, слідом за Н.Л.Членовою та іншими авторами, вважаю старожитностями історичних кімерійців) більш давніми. Мова йде про праці В.Ю.Мурзіна, В.І.Клочко, С.В.Махортих, Г.Коссака, В.Р.Ерліха. На відміну від датування новочеркаських пам'яток, обгрунтованих А.А.Ессеном (VIII можливо початок VII ст. до н.е.), О.І.Тереножкіним (2-а половина VIII- I-а половина VII ст. до н.е.), О.М.Лесковим (кінець XIII - початок останньої чверті VII ст. до н.е.), згадані вище дослідники, по-різному аргументуючи, запропонували такі дати: XI - початок VII ст. до н.е. (Клочко В.І., Мурзін В.Ю.), IX - початок VII ст. до н.е. (Махортих С.В.), IX - I-а половина VII- ст. до н.е. (Ерліх В.Р.), IX - VIII ст. до н.е. (Коссака Г.). Отже всі автори не змінюють верхній показник: початок - I половина VII ст. до н.е. (за виключенням Г.Коссака), а нижню точку появи новочеркаських старожитностей відсовують вглибину.

2. Хоч в цілому треба визнати об'єктивність та закономірність змін хронології Новочеркаської групи в бік більшої давності, необхідно відмітити деякі особливості. Відмічена метаморфоза, в першу чергу, стосується деяких старожитностей Північнокавказького регіону, в деякій мірі, - пам'яток новочеркаського вигляду, відомих у Волго-Кам'ї (області поширення ананьїнської культури), і окремих комплексів із степового ареалу Північного Причорномор'я (наприклад Родіонівка). В їх наборі містяться предмети, перш за все деталі кінської упряжі, які

свідчать про довгий час розвитку і еволюції. Щодо пам'яток лісостепового регіону (і більшості степових), то цілком однозначно можна констатувати, що вони відносяться до пізнього хронологічного відрізу новочеркаських, тобто кімерійських старожитностей.

3. Для визначення абсолютної хронології кімерійських поховань Лісостепу (в значній мірі це стосується і степових поховань) принципове значення мають декілька комплексів. В лісостеповому ареалі найважливішим є поховання в Носачові, серед інвентаря якого є бронзові ажурні бляхи, які мають аналогії серед зображень кінської упряжі часів правління асирійських царів Тіглатпаласара III (745-727 рр. до н.е.), Саргона II (722-705 рр. до н.е.), Синаххериба (705-681 рр. до н.е.) та Ашурбаніпала (668-624 рр. до н.е.). Це загалом охоплює період більш як 100 років. Але зважаючи на те, що перше достовірне повідомлення про кімерійців у Передній Азії відноситься до 714 р. до н.е. (а бляхи в носачівському комплексі прямо чи побічно пов'язані з передньоазійськими походами кімерійців), датувати поховання в Носачові раніше 714 р. до н.е. нема ніяких підстав. Здається ймовірним, що ця дата орієнтовно може бути основою для визначення дати носачівського комплексу і в цілому - кімерійських поховань Лісостепу. Інші опорні комплекси знаходяться за межами лісостепового ареалу на Північному Кавказі. Це поховання Клин-Ярського могильника (перш за все поховання N186), що містять клепані ассирійські шоломи, а також деталі кінської вузди, які мають аналогії в лісостепових і степових комплексах Східної Європи. Шоломи подібні клин-ярським, як підкреслили А.В.Белінський та А.Ю.Алексеев, особливо характерні для зображень за часів Синаххериба (705-681 рр. до н.е.). Я згодний з А.Ю.Алексеевим, який пропонував кінцеву дату правління Синаххериба розглядати як верхню хронологічну точку Новочеркаської групи пам'яток. Отже, на мій погляд, такі дві опорні дати обмежують час існування кімерійських старожитностей в Лісостепу: нижня - не раніш 714 р. до н.е., верхня - не пізніше 681 р. до н.е., тобто порівняно невеликий хронологічний відрізок, приблизно, в три - три з половиною десятиліття.

4. Корреляція наборів речей киммерійських поховань Лісостепу (разом з степовими комплексами) вимальовує таку хронологічну схему. Найбільш раннім киммерійським похованням в Лісостепу є Носачів. У Північному Причорномор'ї йому синхронне поховання в Зольному. Близькими, але не ідентичними за часом Носачеву (а відтак і Зольному), як уявляється, є могили у Квітках і Бутенках, які, очевидно, практично одночасні. Абсолютна дата цієї (I) групи поховань, на мій погляд, не виходить за межі VIII ст. до н. е. (приблизно 714-700 рр. до н. е.).

II група лісостепових поховань в кількісному складі виглядає більшою і включає в себе близькі, а може й синхронні за часом комплекси. (Ольшана, Константинівка: к. NN375-377, Рижанівка: кургани II, V, Яснозор'я). Але на шкалі відносної хронології пам'яток Причорномор'я між згаданими лісостеповими похованнями і могилами I-ої групи можна помістити ще два степових комплекси - поховання N2 Високої Могили та в к. Птичата Могила біля с. Білоградцєв.

Відносна хронологія лісостепових поховань II-ї групи виглядає так: Ольшана, тотім, очевидно, синхронні (або мають різницю в декілька років): могили в Константинівських та Рижанівських курганах Яснозор'я.

Вони охоплюють відтинок часу приблизно в два десятиріччя (700-681 рр. до н. е.). Для цієї групи поховань, на відміну від I-ої. "чисто новочеркаської", властива наявність, поряд з новочеркаськими елементами набору речей, виробів характерних для найдавнішої скифської культури. Данні комплексу відбивають реальну взаємодію двох історичних народів - киммерійців та скифів.

Незначний інвентар деяких лісостепових могил (Бандишівка, Шевченковка, Степанці, Таганча) не дозволяє розмістити їх у часі відносно один одного так же, як ті, що розглядалися вище. У зв'язку з цим, вони датуються більш широко - у межах всього періоду прийнятого для киммерійських поховань Лісостепу.

5. Визначення особливостей хронології киммерійських пам'яток Лісостепу на фоні старожитностей Півдня Східної Європи,

а також конкретних хронологічних позицій практично кожного лісостепового поховання мають важливе значення для реконструкції історичних процесів, що мали місце в цьому регіоні на початку I тис. до н. е.

Про задачі та перспективи Бельської експедиції інституту археології АН України

Протягом останніх десятиріч дослідження Бельського городища одного з найбільш видатних пам'яток Східної Європи здійснювались експедиціями Харківського університету під керівництвом проф. Б. А. Шрамко.

Грандіозні розміри городища (його площа - більш 4 тис. га) вимагають комплексного вивчення, а отже концентрації зусиль багатьох наукових закладів. Саме тому, влітку 1992 р., до роботи на Бельському городищі у тісному контакті з археологами Харкова приступила експедиція Інституту археології АН України, організована за участю Гамбурзького університету та Музею Історичних кошовностей України (керівники експедиції - В. Ю. Мурзін та Р. Ролле).

У минулому сезоні роботи експедиції мали ознайомлювальний характер. Проведені археологічні розвідки і на території городища, і на сусідніх пам'ятниках (курганних могильниках та поселеннях), здійснені невеликі розкопки на Східному укріпленні. В результаті намічені першочергові задачі експедиції на найближчі роки, а саме розкопки на території Західного Бельського городища та вивчення могильника "Скоробор". У поєднанні з дослідженнями Б. А. Шрамко на Східному Бельському городищі вони дозволять максимально розширити археологічні дослідження на цьому унікальному об'єкті.

Крім того, одним з найважливіших завдань експедиції повинні стати охоронні роботи на території городища та курганних некрополів, оскільки активна господарська діяльність в цьому районі спричинилася до погіршення загальної археологічної ситуації. Змінити це становище могло б вимежування з землекористування найбільш важливих та цікавих частин такого унікального історико-археологічного комплексу яким є Бельське городище (наприклад, частини Західного укріплення, де розташовані зольники, частини Східного Бельська та деяких інших ділянок), а також

створення на території Бельського городища музейно-туристського комплексу.

Ми сподіваємось, що співробітництво спеціалістів різних наукових закладів України - Харківського університету, Інституту археології АН України, Історичного музею України, а також ряду зарубіжних колег допоможе здійснити ці плани.

Археологічні дослідження скифських курганів на півдні України

1. Археологічні дослідження курганів на території сучасної Херсонської області почалися в середині XIX ст. (Херсонський курган, Козел, Огуз, Деев курган, Малолепетихський, Верхньорогачинський, Мордвинівські I та II та інш.) розкопками під керівництвом І.Є.Забеліна, М.І.Веселовського, Н.Є.Макаренка, В.І.Гошкевича. Однак планомірні масштабні розкопки на території давньої Таврії розгорнулися лише у 60-х роках нашого сторіччя у зв'язку із будівництвом Каховської зрошувальної системи. Для вивчення лам'яток, які були виявлені у зоні будівництва зрошувальної системи у 1968 році була створена Каховська археологічна експедиція інституту археології Академії наук України (до 1972 року очолював О.М.Лесков). В 1973 році Херсонською (у минулому Каховською) експедицією керував О.І.Тереножкін, а з 1974 року - А.І.Кубишев.

2. В 1968-70 роках Каховська археологічна експедиція досліджувала скифські кургани на лівому березі Каховського водосховища, у відкритім степу на південь від Каховки (сс. Любимівка, Софіївка). Вони споруджені над похованнями багатих та знатних кочовиків: глибокі, до 6 метрів вхідні ями з величезними камерами та курганными насипами до 3,5-4,0 м. Серед знахідок - деталі кінської упряжі, залишки платівчатого обладунку, мечів, списів, дротиків, обов'язкових у кожному чоловічому похованні наборів бронзових вістрь стріл з сагайдаку; у жінок - античний столовий посуд (амфори, чорнолакові лекіфи, килики, канфари, миски), скляні пастові буси, золоті прикраси та платівки від одягу. Цікавими виявилися поховання курганів N 5 та N 22 на землях радгоспу "Красний Перекоп" поблизу с.Архангельська слобода. В кургані N 5 виявлено бічне поховання багатого воїна з різноманітним набором озброєння та численними золотими прикрасами V-IV ст.ст. до н.е. В двох непограбованих жіночих похованнях IV

ст. до н.е., відкритих у кургані N 22, виявлені сотні дорогоцінних прикрас - золоті персні, сережки, гривни, численні нашивні платівки, а також золоті платівки від головних уборів.

У 1974 році у с.Красний Подол у пограбованому кургані на дні могили був досліджений скифський залізний платівчастий обладунок, який складався з "куртки", на шкіряну основу якої було нашивто 50 смуг із залізних платівок. Плечі воїна були захищені двома опліччями, талія - залізним набірним платівчастим поясом. Ноги були прикриті платівчастими наколінниками із 38 залізних смуг. Поруч знаходився залізний овальний, із платівчастих смуг, на ньому - складений з трьох частин залізним наколінником.

У 1978 році Херсонська експедиція почала досліджувати великий скифський курганний могильник біля сс.Золота Балка - Шевченівка, до складу якого входило 4 насипи, висотою до 6,0-6,5 м та кілька десятків насипів значно менших. Кургани, пограбовані у давнину, виявилися родовими усипальницями знатних скифів, початку IV ст. до н.е., які проживали на території між правим берегом Дніпра та лівим берегом Інгульця.

З 1979 року розпочато вивчення нових сторінок скифської історії розкопками на східних кордонах Таврії - у Північно-Західному Приазов'ї (Меотиді), у басейні межириччя Великого та Малого Утлюків та Ташенака (басейн правого берега Молочанського лимана Азовського моря). Після розкопок Мелітопольського (1956 р.), а потім Бердянського (1976-77 рр.) курганів, роботи на цій території проводилися вперше.

Матеріали, отримані із розкопаних скифських могильників підтверджують відомості Геродота про те що тут жили скифи царські, які "вважали всіх інших скифів своїми рабами". Біля с.Волчанська (1980 р.) було відкрито поховання багатой та знатної скиф'янки у розшитому золотими платівками одязі та дорогоцінному головному уборі із скроневими калачикоподібними підвісками у вигляді фігурок качечок - однієї із священних пташок іранців (у міфі про походження світу саме качка принесла у дзьобі із дна океану землю, для утворення земної поверхні).

У с.Водославка (1983 р.) був досліджений могильник, на чолі із скифським курганом до 3,5 м заввишки. Курган виявився частково пограбованим, однак, у центральній могилі збереглися

залишки парного поховання (чоловік та жінка) з багатими прикрасами у вигляді золотих платівок від одягу, та нашивних платівок від головного убору.

Неподалік від с. Волчанськ, у сс. Мала Тернівка, Родіоновка, Шелюги розташований невеликий скіфський могильник IV ст. до н. е., який складався з 8-ми насипів. Цікавий тим, що центральні поховання, всупереч скіфським традиціям, виявилися не чоловічими, а жіночими, які крім суто жіночих речей - намиста, дзеркала, прикрас, керміки - мали у поховальному інвентарі предмети озброєння - вістря списів, дротиків, та набори стріл із сагайдаку. Жінки-воїни скіфських та савроматських племін, подібні до похованих у курганах біля с. Шелюги, очевидно, дали привід грекам скласти міф про жінок-амазонок.

У кургані висотою до 3,0 м на рівні давнього горизонту, під насипом виявилася дротяна золота гривня, поруч із невеликим лікоподібним ("ворворка") циліндричним навершям з отвором по центру дна. Призначення цього конуса поки незрозуміле. Одні дослідники вважають його обоймою дна науза - підвіски на шиї бойового коня; інші - навершям ("скіпетром") для відправлення ритуальних обрядів, іншими словами - навершям ритуального жезла жерця чи бунчука.

У 1990 році у с. Братолюбівка-Ольгіню в центральній могилі пограбованого у давнину 6,0 метрового кургану була знайдена "схованка". Там були виявлені золоті та срібні платівки - накладки зотлілого рогового ритону, плакованого тонкою срібною фольгою із золотою кінцівкою у вигляді голови лева, золота прикраса на груди ("пектораль") сплетена з шести золотих ланцюжків і з кінцівками у вигляді кінських голів, золота чаша - "фіала" з шістьма горельєфами-протомами кінських голів, у яких на місці очей вставки із пастового скла, та циліндричне навершя - "скіпетр", бічна поверхня якого прикрашена чотирма фризами з мотивами скіфського мистецтва - "тваринними штампуваннями", символічним зображенням добра та кривди: бика, коня, лань та оленя "шматують" їх вороги - леви, пантери, грифони та химери. Як доказ ритуального призначення цього виробу всередині була прикріплена кругла золота платівка із кільцем, до якого підвішувався якийсь предмет (можливо, кінський хвіст).

"Схованка" Братолюбівського кургану містила в собі унікальний комплекс, який мав особливе призначення та використовувався у парадних, сакральних цілях. Ці вироби - шедеври скіфо-античного мистецтва, які являють собою набір регалій-інсигній влади жерців. Комплекс знахідок із "схованки" кургану відповідає традиціям "небесного цебра" - черпання благ із потойбічного світу, підйом їх на небеса та лиття їх на землю. Ця традиція складалася у індоіранців з епохи енеоліта-бронзи, спочатку втілюючись у дерев'яній, потім у керамічній (дуже рідко у металічній) посуді. Відповідні золоті вироби - символ "небесного цебра", (так зване "наверштя", "скіпетри", "ворворки", "конуси" та інш.) з'явилися на рубежі бронзового та ранньозалізного віків. Датується Братолюбівський курган V ст. до н.е.

3. Тривалі дослідження скіфських могильників у Північно-Східному Причорномор'ї (Таврія) та Північно-Західному Причорномор'ї (Меотіда), дали численні знахідки дорогоцінних прикрас, значно збагативши наші уявлення про скіфо-античне прикладне мистецтво, яке додало яскраву, самобутню сторінку до скарбниці світового мистецтва. Знахідки засвідчують, що всі ці пам'ятки належать до одного часу - кінця V - середини IV ст.ст. до н.е., періода максимального розквіту скіфської держави. В цей же час зростають торговельна та культурні зв'язки із грецькими містами-державами, розташованими на узбережжі Чорного моря. На Боспорі та в Олівії спеціальні ювелірні майстерні працюють на скіфські замовлення. Дякуючи скіфам із досягненнями античного світу знайомляться народи Східної Європи, Кавказу, Приуралля.

Основні скупчення поселенських структур в Середньому Придніпров'ї

В'спробах зрозуміти просторові зв'язки Посульських пам'яток доби раннього заліза, ми змушені були звернутися до пам'яток цього часу Дніпровського лісостепового Правобережжя. Велика кількість відомих тут пам'яток, як поселень так і курганів, до певної міри ускладнювали їх системне сприйняття, на що звернув увагу ще М.І.Ростовцев. Якщо на Лівобережжі розташування пам'яток у просторі здавалось зрозумілим - локальні групи пам'яток, концентруються переважно вздовж правих берегів річок Сула, Псел, Ворскла, то розподілення у просторі пам'яток Правобережжя виявлялось значно складнішим, через їх велику кількість та сильно розгалужену гідрологічну систему. За схемою В.А.Ільїнської та О.І.Тереножкіна (1983) пам'ятки Правобережжя розглядалися за сучасним адміністративним поділом, з частковою прив'язкою до басейнів Тясміну та Росі. Г.Т.Ковпаненко, С.С.Бессонова, С.А.Скорий - автори останньої монографічної добірки скіфських пам'яток лісостепового Правобережжя - обрали принцип групування пам'яток по басейнам річок.

Ми вирішили систематизувати масив пам'яток, поклавши за принцип - визначення великих скупчень поселенських структур, що вірогідно відповідали політичним утворенням, скажімо щось на зразок архе або номів Геродота. Для цього зараз з'явилась можливість - користування великомасштабними топографічними картами, що дозволило досить точно локалізувати всі відомі городища скіфської доби, пов'язані з ними поселення та поховальну переферію. В цій роботі за своєрідний модуль або еталон нам слугувала площа Більського городища - план якого добре відомий, крім того воно добре окреслене на карті Полтавщини 1992 р. (масштаб 1:200000). Звичайно городищем можна його вважати лише умовно, як до речі і два інші городища-гіганти Каратульське та Велике Ходосівське. Площа Більського городища 40 квадратних метрів - це площа сучасного міста середніх розмірів. На наш погляд це було політичне об'єднання декількох поселенських структур, що мали

спільну потужну систему оборони, яка добре збереглася до наших часів.

Застосування такого підходу дозволило знайти подібне за розмірами скупчення поселенських структур на Правобережжі, що традиційно вважалось просто групою близько розташованих городищ, ми маємо на увазі куш пам'яток з Пастирським городищем на чолі. Його оточення складають: Макіївське, Будянське, Шарпівське городище, а також відкрите Н.М.Бокій велике селище Капітанівка. Вали, що охоплюють цю територію не збереглися, але Фундуклей повідомляє про вал на захід від Оситняжки (це поруч з Шарпівським городищем), вали, що відходили від Пастирського городища, зображені на схемі В.Хвойка. Тобто площа, що займало Пастирське угруповання, найжорсткіше площі Більського городища. Це скупчення городищ має свою поховальну переферію, куди входять такі відомі пам'ятки як Матусов, Шпола, Журовка, Турія, Капітанівка, Новониргород, Оситняжка, Мартоноша та інші.

Це одне скупчення скифських пам'яток знаходиться на р.Тясміні, тут домінує Матронинське городище (пл. 2 кв.м), від нього за старими планами відходять вали, але вони простежені лише біля самого городища. Поселенська переферія з півдня представлена: селищем біля Лубенців, декількома селищами біля Жаботину (найбільше Тарасова Гора) та Михайлівки (Пруси), в середній частині скупчення знаходяться Плескачівське та Чубівське городища, два селища біля Чубівки; на півночі розташовані три селища біля Зелевків та два біля Головатина. Відстані між пам'ятками від 2-4 км до 20 км. Південний фланг регіону захищають потужні укріплення Матронівського городища. З інших боків природним кордоном слугувала лука Тясміну. Поховальну переферію регіону складають могильники: Гуляй-Город, Велика Яблунівка, Райгород, Михайлівка та інш.

Найпотужнішим в Придніпров'ї був Канівсько-Трахтемирівський вузол пам'яток, лівобережну переферію якого складало Каратувльське городище. Тут зафіксовано понад 20 населених пунктів, найбільш відомі з них Трахтемирівське городище (пл. 5 кв.м), Григорівка, два Канівські городища, Пекарі, Бучак, Грищенці, Снявка, Пищальники та інші. Цей вузол займає ділянку 40x20 км на правому березі, та 20x20 км на лівому. В цьому регіоні рельєф

утворює сприятливі умови для фортифікації: високі кручі та луки Дніпра, а з заходу та півдня територію обмежують та захищають річки Росава та Рось. Поховальні пам'ятки репрезентують групи курганів біля: Бобриці, Канева, Лазурців, Куриловки, Грищенців, Бересняг, Козарівки, Ковалів. На особливе соціально-політичне значення регіону вказують знахідки речей, що походять з нього чи його порубіжжя. Ми маємо на увазі пластину з Сахнівки, добірку блях з Бересняг, кратери з Грищенців та Бобриці, бронзові посудини з Піщаного та ін. Подібні речі-індикатори мають майже всі скупчення поселень.

Окрім вказаних регіонів слід згадати Хотовсько-Ходосівський під Києвом та вузол селищ Журжинці-Медвин-Комарівка в межиріччі Росі та Гнилого Тикіча. Слід зазначити, що окрім великих скупчень існують пари близько розташованих поселенських структур як городища Якушинці-Переорки на Бузі, або селища Мачухи-Пожарна Балка на Ворсклі.

Помічені закономірності в розташуванні пам'яток, ми використали при підході до Посульської групи, яка розпалася на дві частини - Басівський та Сухоносівський вузли пам'яток. Басівський вузол займає смугу в 50 км вздовж р. Сули, має величезну поховальну переферію, яку складають відомі Посульські кургани. Сухоносівська підгрупа - складається з чотирьох городищ: Сухоносівського, Великого Лісового (Луговики); Хитців, Клепачів та ряду селищ. Сухоносівський вузол значно менший за Басівський і, можливо, був політичним утворенням другого порядку в Посуллі. Подальші дослідження мають з'ясувати ієрархічну підпорядкованість вказаних скупчень поселенських структур, в яких слід вбачати залишки соціальних організмів різного ранжиру.

Поховання шляхетного сармата в Побужжі

В сезоні 1992 р. археологічна експедиція Николаєвського педінституту (керівник Ю.С.Гребенніков) досліджувала 6-метровий курган доби бронзи на західній околиці м.Николаєва біля селища Весняне (розкопки автора). В центрі насипу на глибині 2,3 м від репера було досліджене впускне сарматське поховання №1.

Поховання було здійснене в великій прямокутній ямі розміром 2,5х1,5 м. Могила мала дерев'яне перекриття з 9 поєздовжньо розташованих плах завширшки до 0,15 м. На дні було встановлено своєрідне каркасне гробовище прямокутної форми. Зовнішні стінки його зроблені з поставлених на ребро дошок висотою до 0,25 м. По поєздовжній осі прямокутний в перетині брус поділяв гробовище на дві нерівні частини - для тіла та для начиння. Кістяк чоловіка лежав випростано на спині, головою на північ. Руки та ноги дещо розкинуті та зігнуті в ліктях та колінах. Під голову похованого було підмощено подушку з трави, рештки якої збереглися. На правій небіжчика знайдений браслет з круглого в перетині золотого дроту з кінцями, що потовщуються. Вага виробу 94,5 г. На тазових кістках лежала срібна, плакована золотом, пряжка з ажурною рамкою ускладненого "маркоманського" типу. Вздовж правого стегна знаходився залізний кинджал з руків'ям-штирем без перехрестя та навершья.

Решта начиння розташовувалась праворуч небіжчика, в іншому "відділенні" гробовища. В північно-західному куті стояли срібний келих та глек. Келих напівсферичної форми, з трохи відігнутими та потовщеними зсередини вінцями, підкресленими врізною лінією. Ззовні трохи нижче вінець до стінок прикріплені три рухомих кільця - одне навпроти пари других. Таким чином, за аналогіями з могильника Дачі та поховання біля с.Грушка, келих був перероблений сарматами на прикрасу кінського нагрудника. Срібний глек римського виробництва має широкий низький асиметрично-біконічний тулуб, високу шийку, сильно профільовані вінці, профільований кільцевий піддон. Трикутна в перетині, порожня зсередини ручка

прикрашена рельєфним візерунком: опуклі секції по повздожній осі та опуклий же ж ялинковий орнамент по боках. До плічка глека вона кріпилась серцеподібним атташем, декорованим листям та виногронами, до вінець - характерною обоймою з прямовисним виступом.

Поруч з срібними посудинами лежав плетений кошик, який вміщував бронзове люстро в дерев'яному футлярі, античний червоноглиняний бальзамарій, залізне шило з дерев'яним руків'ям та циліндричну срібну піксіду. Між посудинами й кошиком та кістяком було покладено довгий залізний меч в дерев'яних пихвах з руків'ям штирем та прямим перехрестям. Поруч з нижньою частиною меча лежав шкіряний сагайдак, що містив понад 200 стріл з залізними черешковими трилопатевиими вістрями. Збереглися пофарбовані в червоний колір "яблука" для тятиви та блакитна маркіровка древків біля вістрів. Сагайдак прикрашали фаянсова блакитна та біла скляна намистини. До складу начиння входили також лук, що лежав зверху сагайдака та кошика, одним кінцем просунутий в ручку келиха, та залізний ніж, який містився на ножах меча (ймовірно, в закріпленому на них футлярі).

До комплекту входять хронологічно різні речі. Подібні келихи знайдені досі в похованнях II-I ст. до н.е. (Булахівка, Ахтанізівка), коли й побутували. Решта начиння більш пізнього часу. Повну аналогію срібному глеку поки що не встановлено, але за формою та конструкцією вінець він близький до італійських виробів другої половини I - середини II ст. До I ст. до н.е. - I ст. н.е. відноситься люстро (VI тип за А.Хазановим), I ст. н.е. обмежується дата пряжки, бальзамарія та піксіди. Довгі мечі із руків'ям-штирем з'являються в сарматських могилах ще в II-I ст. до н.е. (Симоненко, 1991), але екземпляри з перехрестям побутовують в I-II ст. н.е., пізніше перехрестя зникає. Браслети подібної форми знайдені лише в похованнях кінця I - початку II ст. н.е. Таким чином, дату поховання слід визначити як кінець I ст. н.е.

Небіжчик належав до однієї з самих високих верств сарматського суспільства. Про це свідчить ряд ознак. Золоті браслети з потовщеними кінцями (завжди по одному) знайдені в аристократичних, навіть "царських", похованнях (Пороги, Никольське, Тілля-Тепе). Певно, це не тільки прикраса, а й ознака влади (на

зразок браслетів з Товстої Могили), Імпортний римський посуд (здебільшого бронзовий, срібні речі нечисленні) також є ознакою самого високого рангу небіжка (Б.А.Раєв, Є.Л.Гороховський). Поодинокі знахідки луків (Пороги) теж пов'язані з аристократичними могилами. Про належність небіжчика до панівної верстви суспільства свідчать й великі (в порівнянні з звичайними) розміри поховальної споруди - у сарматів ця ознака є стійкою і притаманна саме аристократії ("царські" могили Пониззів Дону, "зубовсько-воздвиженська" група Прикубання, Соколова Могила, Ногайський курган, Пороги в Північному Причорномор'ї). В останньому регіоні всі поховання шляхетних небіжчиків були впущені в центральну частину високих курганів доби бронзи, як і в нашому випадку.

Поховання в кургані біля с.Весняного, скоріш за все, належало ватажку алан, з якими ідентифікується пам'ятка цього кола (Б.А.Раєв, А.С.Скрипкін).

З М І С Т

I. ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ

Клочко Л.С.	Скіфський жіночий одяг.....	2
Безсонова С.С.	Щодо одного скіфо-елліського культу.....	5
Білозор В.П.	До питання про взаємозв'язки скіфського та франкського мистецтва.....	7
Фіалко О.Е.	Сюжет з кентавром на фракійській зброї з кургану Огуз.....	9
Русяєва М.В.	Синтез образотворчих і декоративних елементів на виробах торевтики з зображенням скіфів.....	12
Гаврилюк Н.О.	Свійські тварини на золотих виробах із скіфських поховань.....	14
Гарбуз Б.Б.	Золотий римський медальйон з с.Верхівні.....	16
Черненко О.С.	Давньоруські скарби в зібранні Чернігівського музею.....	19
Михайлова Р.Д.	Греко-скіфський сюжет на керамічних плитках №3 Древнього Галича.....	20
Арустамян Ж.Г.	Деякі проблеми вивчення творчості Київських ювелірів ХІХ ст.....	22
Волковинська О.А.	Клейма на предметах колекції іудаїки із зібрання Музею історичних коштовностей України.....	24
Романовська Т.Ю.	Корони Тори в зібранні МІКУ.....	26
Мішневська О.І.	Панагіар Київського золотаря ХVІІ ст. Федіра.....	28

II. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Скорий С.А.	Хронологія киммерійських поховань Українського лісостепу.....	30
Мурзін В.Ю., Ролле Р.	Про задачі та перспективи Бельської експедиції Інституту археології АН України.....	34
Кубишев А.І.	Археологічні дослідження на Півдні України.....	36
Болтрик Ю.В.	Основні скупчення поселенських структур скіфської доби.....	40
Симоненко О.В.	Поховання шляхетного сармата в Побужжі.....	43

Підп. до друку 4.11.932.

Папір др. апарат.
Уч. др. арк. 2,8

Формат 60x84/16

Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 5,6
Тираж 95. Зам. 438.

Друк ІПК ПК

252015, Київ, вул. Січневого повстання, 21